

рибний струг саратовського стрільця П. Гуліна загону татар, калмиків і “куминських козаків”¹⁰⁰.

Звичайно, основної неприємності російській адміністрації на Кавказі і в Поволжі завдавали саме ті козаки, яких прийняв до себе кримський хан Селім-Гірей.

У цілому можна вважати, що вже на рубежі XVII-XVIII ст. кубанське козацтво відіграло не меншу роль в активізації нових переходів донців на Кавказ, набігах (тепер уже часто в союзі з ногайцями) на кордони Російської держави і загальному підвищенні уваги Криму, Османської імперії і Росії до козацтва як важливого гравця на просторі Дикого Поля і суміжних територій.

Dmytro Sen'

“It's njt here on Agrahan' river tightly for our living/..”: a fragment of the history of initial stage of reclaiming the North Caucasus by Don Cossacks at the end of the XVII c.

In the article the author has elucidated the process of reclaiming the North Caucasus by the Don Cossacks at the end of the XVII c.

УДК 94(477.44) “16”

Валентина Гродецька

**ВЗАЄМИНИ МІСЬКОЇ ШЛЯХТИ БРАЦЛАВСЬКОГО
ВОЄВОДСТВА ЗІ СТАРОСТИНСЬКИМИ УРЯДАМИ у XVII ст.**

У статті розглянуто питання боротьби шляхти Вінниці та Брацлава зі старостинськими урядами за свої права у XVII ст. З'ясовано, що Люблінська унія 1569 р. та перехід Східного Поділля під юрисдикцію Польщі докорінно змінив систему отримання права власності міщан та шляхтичів на земельні володіння.

Вінниця та Брацлав відігравали значну роль у внутрішній політиці Брацлавського воєводства. Обидва міста були центрами політики, культури, економіки не лише цього воєводства, а й відігравали важливе значення у розвитку всього Поділля.

Брацлав знаходився у власності старости Юрія Струся, а у 1564 р. отримав магдебурзьке право. Ю. Струсь мав значний авторитет у політичних колах Варшави. У 1607 р. Сейм виніс рішення надати старості “повну владу приборкувати дуже шкідливі бунти міщан м. Брацлава, а бунтарів ловити й карати”¹⁰¹. Влада старости у місті стала необмеженою.

У Вінниці ситуація була інша, оскільки місто було центром воєводства. При наданні певному шляхтичу в утримання земель, господарські інтереси старостинського уряду вимагали визначення

¹⁰⁰ Там само. – Спр.12589.

¹⁰¹ Баранович І. Україна накануне освободительной войны середины XVII в.– М.,1959.– С.103.

меж господарських користувань новоутвореного володіння, то відмежовувати від міської території новоутворені слободи, що були в володінні самого старости, старостинський уряд, звичайно, не мав ніякої потреби. Це виникало з того міркування що, в міру збільшення в кожній слободі кількості осадників старостинський уряд, звичайно, відводив їм відповідні землі сільськогосподарського користування, поширюючи, новоутворені осадки коштом земель міської громади. Гарним прикладом були два королівські “двірці” – на правому та на лівому берегах Бугу, що були в утриманні старости. Фактично це були фільварки з підданими та з досить розвиненим господарством. Розвиток наприкінці XVI ст. “двірців”-фільварків невпинно зменшував територію земель міщанської громади, що призводило до боротьби міщанства і старости. Конфлікт став причиною зміни правового стану 1638-1648 рр. вінницької міщанської громади через надання їй автономії.

Інкorporація Брацлавщини до польської корони поширила на її територію вплив коронного юридичних права. В Польщі з кінця XVI ст. право на володіння землею було виключно правом шляхти, і вона протягом XVI – початку XVII ст. вперто намагалась позбавити міст права на землеволодіння.

Фактично і юридично відбувся перехід прав міщанської громади до вінницького старости як законного представника влади. До початку старостування В. Калиновського, в усіх суперечках про межі виступають такі сторони, як староста і міська міщанська громада та окремі шляхтичі. У листі королівських ревізорів у 1603 р. про відмежування Вінниці від с. Скуринців та інших землеволодінь позивачами виступають староста та громада.

Але рішення приймалось окремо для громади та старости. Наприклад, “...постановившись очевисте... пан Андрий Хруслинский... давши сторону припозваную преречоного его милости пана Галицького и месчан Винницких через водного... прыволати”. Також королівські ревізори присудили ґрунти замкові й місту в особах старости й міщан, а саме: “...по левой стороне его милости пану Галицькому и месчанам Винницким до замку и места Винницы до держанья и ужыванья указали”¹⁰².

Складається враження, що основним держателем земель є старостинський уряд, а поруч міщанська громада. Зовнішнім проявом цього є те, що вінницький староста Валентин-Олександр Калиновський (1604-1613) силоміць відібрав у міщан кілька комісарських листів – т.зв. “муніментів ґрунтових граничних” 1530, 1540, 1594, 1595, 1596 рр.¹⁰³. Таким способом він позбавив міщан

¹⁰² Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. - 1868. - Ч. 140, декабрь. - С. 775-780 Volumina Legum. - Petersburg, 1859. - Т. 1. - Арк. 271, 305, 526; Т. 3. - Арк. 14.

¹⁰³ Архив Юго-Западной России . Ч. VIII, Т. V: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. - 1907. - С. 360-370; Руська (Волинська) Метрика: Регест документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське,

можливості виступити у суді. У 1606 р. відбувається судовий процес між міщанами та старостою за межу з містом. Позивачами виступають власники П'ятничан, спочатку у Брацлавському земському суді, потім в Люблінському трибуналі. Відповідачем виступає вінницький староста. Люблінський трибунал приймає декрет щодо цієї справи 4.IX.1628 р. Декретом було встановлено межу п'ятничанських володінь та м. Вінниці. До П'ятничан мала відійти частина міських земель. Цей процес продовжував до 1640 р. вінницький міський уряд¹⁰⁴. Причому на спірній території були виключно приватні землеволодіння та ліси міщан, жодного шляхетського фільварку.

Отже, з часу старостування місто Вінниця, як окремий від старости організм, перестав існувати ще з часів В.-О. Калиновського. Допомогла втратити право міщанської громади на землеволодіння зміна судових інстанцій – шляхетські суди: Брацлавський земський суд та Люблінський трибунал.

Судові засідання в суперечках між вінницькою міщанською громадою та вінницьким старостою відбувались у будинку вінницької єзуїтської колегії, що містилась на Лисій горі над Бугом.

Прийнята Конституція 1611 р. забороняє міщанам володіти земськими маєтками та приписує продати їх шляхті¹⁰⁵. Зокрема, на території Вінницького староства, староста міг вжити різних засобів для відібрання землеволодінь. Прикладом і способом цього було позбавлення земського писаря Брацлавського воєводства С. Кропивницького його держави с. Скуринців, хоча С. Кропивницький мав на свою власність відповідного королівського листа та старостинський дозвіл – всі атрибути тогочасного законного володіння.

Зі скарги шляхтича Северина Кропивницького на вінницького старосту Юрія Струся можна дізнатись, що 8 березня 1582 р. староста на чолі 2000 чоловік, у складі яких була власна рота жовнірів та чимало шляхтичів – держальників королівських земель, “конно, збройно, з розним оружьем, войне належачим спровадивши стрелбу его королевское милости з замку винницкого: дела, гаковницы, пул гаки, ручницы, в обычай валки неприятелское, с трубами, наехали мощно, к гвалтом” на державу позовника с. Скуринці. Потім нападники “голосом розным яко одны татарове, окрик учинивши, у трубы трубячи и у бубны бьючи, з дел, з гаковниц и з рушниц стрелбу пустивши, штурмовали до дому, ворота и острог выбили, с которой дей стрелбы пострелили и на смерть забили слугу моего, Павла Ивановича, и затым ся дей у двор вламали, иж дей я ся через гумно в лис ледво утек. Яко ж дей за

Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673 рр. – К. 2002 р.

¹⁰⁴ РГАДА – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 605,606 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 219 (31.V.1640).

мною гонили люд его пиший, гайдуки, аж до самое ночи з ручницами, и кгда бы дей ноч не зашла, певне бы мене на смерть забили.” Дружину ж позовника “у двори в дому поймали, збили, зшарпали”, пограбували, і її “пан Юрей Струсь словы неуцтивыми, зсоромотивши, бил, торгал и у шию, пхал, мсцю, кгвалтом з дому и з двора выпхал, и проч дей з села выгнал, поведаяючи тыми словы: “иж дей тое село Скуринцы за даниною его королевское милости мужеви твоему, и за листом его королевское милости на подане того села, до мене писаным, я поступил и а него был есми мужа твоего увезал через подстаростею моею, Винницкого, Юря Кгорецкого, але иж дей муж твой мне не служит и противко мене есть, – я дей тое село Скуринцы и двор к рукам своим, до староства моего, беру, – нехай же дей мене муж твой до короля его милости позывает; ниж ли дей зыщет – проездится.

За которым дей збитьем, выпханьем и выгнаньем, жона моя пехотою аж до Виныцы, збита, зшарпана, скривавена, ледво жива пришла. А в том дей двори и в сели Скуринцах сам особою своею, его милость пан староста за всим тым войском своим зостал”¹⁰⁶.

Хоча й Скуринці були надані Кропивницькому самим королем що було підтверджено листом від старости, однак останній не повернув їх Кропивницькому, а віддав на утримання Хруслинському¹⁰⁷.

Інтереси наступника Михайла Кропивницького з вінницьким старостою А. Калиновським зіткнулися у 1625 р. У Варшаві було прийнято декрет від Кропивницького та Калиновського, вінницького старости, про побиття та поранення¹⁰⁸. Хоча у сусідньому Подільському воєводстві, в якому віддавна діяли королівські конституції (напр., згадана з 1611 р.), інститут приватного міщанського землеволодіння в другій половині XVI ст. не лише має міцні основи, але інколи право міщанина, підтвержене фактом володіння, могло бути визнане за вище, ніж право шляхтича, підтвержене королівською печаткою.

Яскравим прикладом може бути рішення королівського суду від 20 січня 1548 р. у суперечці летичівських міщан зі шляхтичем Леонардом Ціолковським. Королівським привілеєм шляхтичу було надане село Осови, навколо якого була власність летичівських міщан. Королівські комісари визнали право їх власності на землі довкола, на які претендував Ціолковський¹⁰⁹.

Поруч приватного міщанського землеволодіння вінницьке та брацлавське міщанство мали у спільному користуванні пасовища й сіножаті, ліси та орні землі. Старостинський уряд поступово

¹⁰⁶ Volumina Legum. – 1859. – Т. 1. – Арк. 271, 526; Т. 3. – Арк. 14.

¹⁰⁷ Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – 1886. – С. 117-119.

¹⁰⁸ Архив Юго-Западной России . Ч. VIII. Т. V. – 1907. спр. № 141 від 1603 р.

¹⁰⁹ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 207.

відбирає степові пасовища та сіножаті, бо такі землі було легше відібрати й відразу можна було використати під фільварки. А міщан відтісняють далі.

Внаслідок перетворення Вінниці у 1638–1640 рр. на магдебургію (30 травня 1640 р.), становище міщан змінюється, їм повертаються права. Брацлавський підсудок Очесальський теж змагався з міщанами Брацлава. Комісарський суд постановив, що хоч і має право Очесальський, права міщан теж визнаються. Хоча міська територія зменшується у період 1638-1648 рр., але виключно через перехід міських земель до осіб сторонніх (шляхті або церкві). Наприклад: вінницький староста Я. Одривольський 21 березня 1639 передає вінницьким домініканам пусте місце за Вінницею в напрямку с. Хижинців, під город або фільварок. Відомо, що раніше вінницький староста А. Калиновський надав цю землю шляхтичу Ляскову (1622 р.)¹¹⁰.

Фактично відбулась лише передача від однієї особи до іншої. Відступаючи замковий ставок 3 грудня 1640 р. вінницьким домініканам, Одривольський застерігає, що цим усім володітимуть домінікани лише на такій площі, яку заливає вода, а не навколишніми надбережними землями, які є власністю міста¹¹¹.

Старостинський уряд не перешкоджав цьому, але й ухилявся від участі на стороні громади в судових розборах зі шляхтичами-сусідами. Показовою щодо цього є справа власника с. П'ятничан, що розглядалась у Сеймовому суді (1640-1643). Міщанська громада виступає позивачем проти власника П'ятничан, чернігівського воєводи М. Калиновського і проти свого старости Яна Одривольського. Міщани звинувачують особливо М. Калиновського, що "учинивши з собою на уближене кгрунтом нашымь и Речы Посполитой сполную намову", здобули він та інші, собі з королівської канцелярії комісію з земських урядників для розмежування землеволодінь П'ятничан з м. Вінницею. Лише за 1640-1641 рр. до суду надійшло три документи. Перший датується 31 травня 1640 р. Це "Kontumacya od mieszczan winnickich na komisarzach Króla JMci na p. Kalinowskiego o rozgraniczenie dóbr Petniczan y Jasnopola z miastem Winnica"¹¹². Міщани зазначають, що королівські комісари уфундували свою юрисдикцію "на власном грунте места нашего Винницы". Але далі міщани вважають власників с. П'ятничан за загарбників їхніх прав. Другий документ датований 4 червня 1640 р. являє собою рішення щодо попередньої справи. Це "Dekret między Kalinowskim wojewoda

¹¹⁰ Архив Юго-Западной России. – Ч. V, т. 1: Акты о городах (1432-1798). – 1868.–С. 436.

¹¹¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 4613. – Спр. 275. – Арк. 306 зв. – 307; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст.: Історичне дослідження. – 1993. – 289 с.

¹¹² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 219.

czernichowskim a mieszczany winnickimi o zabranie praw y munimentów mieszczanom winnickim”¹¹³.

Чернігівський воєвода помстився вінницьким міщанам. Про це свідчить запис від 27 вересня 1641 р. у Варшаві. Це “Dekret między mstygatorem koronnym y starostą winnickim a wielmożnym wojewodą czernichowskim o zabranie armat z zamku winnickiego y spustoszenie basztów”¹¹⁴. Вчинок М. Калиновського, чернігівського воєводи, свідчить, як він за всіяку ціну бажав заволодіти землею брата – небіжчика Адама. Згаданий вище Ян Одривольський позивається в той же день перед Сеймовим судом нв М. Калиновського. Він вимагає від нього повернення колишніх монументів, які М. Калиновський забрав у свого брата небіжчика Адама Калиновського. З цього видно, що старостинський уряд, хоча й стояв на стороні міщан, але фактично в суперечках участі не брав.

Інше питання стосується магдебурзького права та ставлення до нього місцевого населення. В. Отамановський у своїй праці дослідив способи одержання на Поділлі магдебурзького права 23 магдебургіями-королівщинами та 33 приватновласницькими магдебургіями¹¹⁵. Він дійшов висновку, що подільські магдебургії отримувались двома способами: а) на прохання міщан та окремих старост; б) на прохання власника, старости чи держальника.

Першим способом це право отримали міста: Смотрич (1448 р.), Червоноград (1448 р.) і Летичів (1466 р.)¹¹⁶. У Західній Європі магдебурзьке право виникає як закономірність, внутрішньо обумовлена розвитком самого міста, тобто еволюційним способом. У більшості міст і містечок Східного Поділля, що знаходились на межі з Диким Полем, яким зміцніти в економічному й правовому розумінні перешкождали незлічені набіги татар, – таке право надавалось здебільшого штучно з певною метою та за певних умов. Різноманітні пільги, звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, уведення окремого судочинства для міщан – все це мало викликати заселення і зростання міст. До міст прибували групи іноземців, передусім євреїв. Якщо на заході Європи наступала емансипація міщанства, то в Речі Посполитій домінуюча шляхта намагалась обмежити роль міста в економічному, політичному та суспільному житті. Міщанин не почувався повноцінним міщанином або громадянином міста. Таким чином не був створений зв'язок між суспільними верствами громади міста. Шляхта масово стала набувати нерухомість у містах. Брацлавські

¹¹³ Там само. – Спр. 215.

¹¹⁴ Там само. – Спр. 216.

¹¹⁵ Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII ст.: Історичне дослідження.–1993.–С. 331

¹¹⁶ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana.–Т. II.– S. 978, 998; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. – С. 331.

міста дещо різнились від решти території польської держави – тут прослідковуємо шляхетську ініціативу.

У деяких випадках саме колонізація була основною умовою королівських дарувань. За автономію городянам доводилося часом вести нелегку економічну боротьбу з власником міста або ж з поставленими від влади старостами та війтами, і сплачувати їм грошові податки. Так, міська громада Вінниці зобов'язувалася сплатити королівському старості Яну Одривольському чинш з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі – по 7 злотих і 15 грошів, цехові – по 3 злотих, а ті, що мешкають у найманих будинках – по одному злотому. Ще 7 років належало платити “воловщину” – від кожних 10 волів – 1 вола. Крім того, від кожного дому ще давали по півмірки вівса¹¹⁷.

Вінниця одержала Магдебурзьке право у 1638 р., хоча грамоту на це надіслано лише у 1640 р. За однією з точок зору, фактично цією грамотою польський король відновлював ті права, які мали міщани до 1580 р., коли згорів вінницький замок, а з ним усі документи. За іншою – ці права відібрав свого часу вінницький староста В. Калиновський. Внаслідок надання магдебургії з'явилась міська юрисдикція, незалежна від уряду старости. Шляхта, маючи свої двори у Вінниці, розпочинає звільнятися від міського права і сплати міських податків. Боротись проти шляхти розпочинає і старостинський уряд. Це проявлялось в забороні продавати міщанські садиби шляхтичам. Проте на практиці заборона не завжди діяла. Так, подружжя міщан Степан та Маруся Підвербні, батько й мати та син Іван Підвербний з дружиною Ганною Підвербною продали 26 березня 1639 р. свій двір у Вінниці подружжю шляхтичів Негребецьких. Під актом продажу стоять підписи вінницького війта П. Омеляновича та вінницького провентового підстарости. Останні були лише “запрошені” як свідки, які “своєю урядовою повагою” мали формально узаконити цей “заборонений” акт. Юридично оформили ж продаж, лише після конституції 1647 р., з дозволу старости Яна Одривольського, який “*опут на to rozwoliwszy*”, прийняв цей акт до вінницьких гродських книг 18 травня 1649 р., таким чином санкціонувавши продаж¹¹⁸. Те ж саме подружжя шляхтичів Негребецьких 15 листопада 1640 р. одержало у володіння інший двір у Вінниці, на вулиці Красносельській. І знову за згодою старости Яна Одривольського¹¹⁹.

Шляхтич Ян Вишомірський, збудувавши за Бугом двір на шляхетському “пляці”, звільненим давно від замкової та міської

¹¹⁷ Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. – С.323.

¹¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 4599. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 79зв.-80.; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. – С. 319.

¹¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 4807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 20-22; Ф. 4599. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 80зв.-81.

юрисдикції, ї на пустому місці отримує 15 лютого 1646 р. від старости Яна Одривольського листа, в якому затверджено приналежність цього двору до шляхетських дворів. У цьому листі староста забороняє будь-кому перешкоджати Вишомірському, а власникові підтверджує всі його права¹²⁰. Проте шляхтич Вишомірський не задовольнився цим. У тому ж році він здобуває спеціальний привілей від Владислава IV¹²¹.

Наведемо ще один факт. Міщанин Бажан Холод, маючи дозвіл від вінницького старости Яна Одривольського, продає 28 березня 1647 р. половину своєї садибної землі у Вінниці шляхтичеві В. Петрушевському¹²².

Внаслідок небажання шляхти платити податки, 4 червня 1640 р. старостинський уряд розпочинає судовий процес проти шляхтичів – Дешковських, Раціборанського і братів Жабокрицьких, Петровського, Сераковського та Следзіовського. Позивач вимагав від них “показання права и тытулу”. Суд відклав справу. У 1647 р. Конституція поширила шляхетські вольності на шляхетські двори¹²³ і таким чином узаконила попереднє правопорушення шляхти в справі набуття домів та дворів у місті.

Таким чином, можна твердити, що після Люблінської унії міщани швидко зрозуміли та й відчули різницю між Литовськими Статутами та польським коронним правом. Міська територія, за правом Речі Посполитої, опинилася під земським правом. Зробити міщанське землеволодіння спадковим було можливе через т.зв. королівські надання і лише для окремих осіб з адміністрації. У переважній більшості це були шляхтичі. Це дає змогу зрозуміти, чому суди були завалені справами про межові суперечки, наїзди. Серед шляхти, без погляду на стан та віросповідання, тривала боротьба за право належати до шляхетського стану.

Valentyna Grodets'ka

The relations among the town gentry and the local royal governments (starostvo) in Bratslav province in XVII c.

In the article it has been considered the question on fight of genta in town of Vynnytsya in Bratslav province for its rights against the local royal governments (starostvo) in Bratslav province in XVII c.

УДК 94(477) ("16/20")

Ігор Лиман

¹²⁰ Там само. – Ф. 4599. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 85-86.

¹²¹ Там само. – Арк. 86-87.

¹²² Там само. – Ф. 4597. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 194-195.

¹²³ Volumina Legum. – Т. III. – Арк. 135